

О. О. Махота

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕГЛИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ПРАЦЯХ В. А. БОГУСЕВИЧА

Стаття присвячена внеску В. Богусевича у вивчення цегли княжої доби з території Києва, Чернігова, Путивля, Остра та інших міст. Проаналізовано його праці присвячені архітектурно-археологічним дослідженням пам'яток України XI—XIII ст. Виокремлено інформацію про параметри плінфи та деякі критерії, на які спирався дослідник для визначення датування цегли княжої доби.

Ключові слова: В. Богусевич, цегла княжої доби, плінфа, пам'ятки XI—XIII ст.

Володимир Андрійович Богусевич за час своєї наукової діяльності досліджував різночасові пам'ятки археології, мистецтва та архітектури IX—XVII ст. Вчений керував археологічними експедиціями у Києві, Чернігові та в містах і городищах княжої доби на Чернігівщині (Остер), Сумщині (Путивль, Вир), Полтавщині (Воїнь), брав участь у розкопках Пскова та Новгород.

Спочатку коло його наукових інтересів було зосереджене на військово-оборонних спорудах Північно-Західної Русі XIV—XVI ст. Ця тема була затверджена як дисертаційна і захищена ним у 1947 р. Одночасно, досліджуючи Борисоглібський собор у Новгороді, вчений зацікавився монументальною архітектурою княжої доби. Проте зосередитися на цьому напрямку Володимир Андрійович зміг лише після закінчення Другої світової війни, після переїзду до Києва.

Подальшу діяльність вченого у дослідженні архітектурно-археологічних об'єктів X—XII ст. можна умовно розділити на декілька періодів: Київський, Чернігівський та Сумський.

Київський період (дослідження 1945—1952 рр.). Після демобілізації у 1945 р. В. Богусевич разом з родиною переїхав до Києва. Він

розпочав працювати на посаді заступника директора з наукової частини Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» та отримав житло в одному з його корпусів (Абашина 2018). Також, за сумісництвом, він був зарахований до штату Інституту археології АН УРСР. У цей час, його основною діяльністю стало розбирання руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври, знищеного 3 листопада 1941 р. Маючи досвід роботи з монументальними пам'ятками княжого періоду у Пскові та Новгороді, він вмів використовувати археологічні методи дослідження на цьому об'єкті. Задля подальшого збереження уцілілого Іоанно-Богословського приділу було прийнято рішення про його термінову консервацію. Для цього, з площі навколо нього, необхідно було вивезти тисячі кубічних метрів будівельних матеріалів (Богусевич 1948, с. 205). Досвід роботи з археологічними та музейними предметами не дозволили В. Богусевичу залишитися осторонь від вивчення давньої цегли цієї пам'ятки.

За Старою інвентарною книгою групи зберігання «Будівельні матеріали» відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» можна визначити його методу вивчення плінфи (б. а. Стара... 1947—1972, арк. 62) (рис. 1). У 1947 р. до наукових фондів заповідника потрапило 79 одиниць будівельних матеріалів, до складу яких входили мармурні елементи храму та надгробків, шиферні підлогові плити, шматки цем'янки, цегла XI—XVII ст., кахлі та ін.

В. Богусевич використовував візуальний метод опису плінфи. Для позначення виду знахідки він завжди використовував термін «цегла XI ст.» та «шматок (обломок) цегли XI ст.». Для

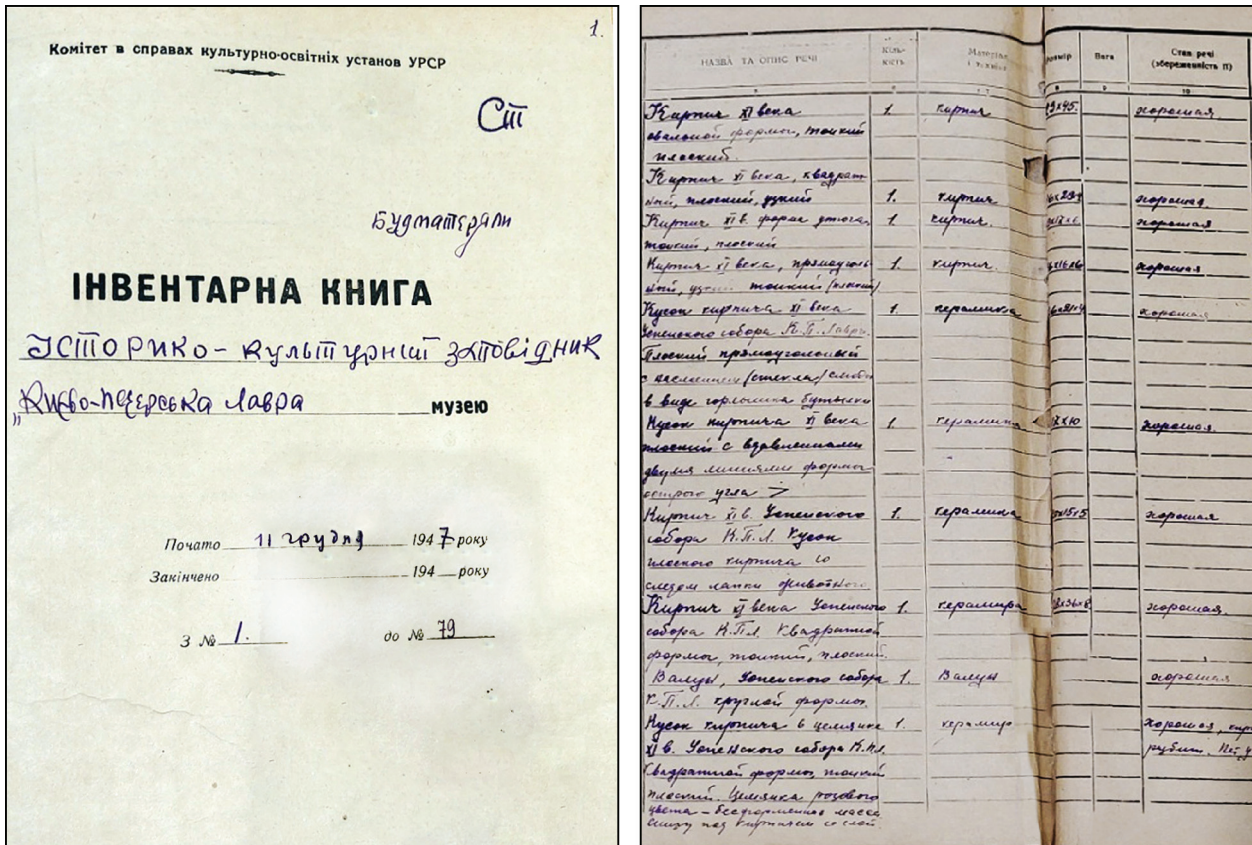

Рис. 1. Стара інвентарна книга групи зберігання «Будівельні матеріали»: обкладинка та перша сторінка з описом плінфи

позначення товщини були використані слова «тонка» або «пласка». Дослідник звертав увагу на форму плінфи — «прямокутна», «квадратна», «лекальна», «овальна», «форма праски», «вузька». У графі «Матеріал виготовлення» було зазначено «глина» або «кераміка». Стан знахідок позначався як «гарний» чи «поганий». Вимірювалася довжина, ширина та товщина кожної одиниці. Зверталася увага на «мітки» на лицьовому боці (рис. 2, 3). У виняткових випадках описані особливості цегли: «хвилеподібні паралельні лінії», «сліди лап тварин», «залишки оплавленої слюди». На колір цегли В. Богусевич майже не звертав уваги. Лише для опису так званої «цегли ХІІІ ст.» він вживав словосполучення «білий колір».

У 1947 р. В. Богусевич перейшов на роботу в Інститут археології АН УРСР і дослідження Успенського собору він продовжував вже у складі спеціальної робочої групи Інституту археології у 1948 та 1952 рр.

У 1950 р. почалося археологічне дослідження київського Подолу. Тут В. Богусевич виявив декілька склоробних горнів. Поруч із ними зафіксовано також «скупчення цегли (кінець ХІ ст.) і цегляного бою...»¹, які він пов'язав з влаштуванням склоробних горнів (Богусевич 1954).

1. Тут і далі переклад наш.

Проживання на території Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» спричинило до огляду В. Богусевичем у 1951 р. значних провалів ґрунту у колишньому Митрополичому саду. Під час візуального огляду в одній зі стінок провалу він зафіксував залишки «древньої кладки з буттового каменю, цегли та вапнякового розчину...» (Богусевич 1951). За цеглою, що мала розміри 23 × 26 × 4 см, та системою кладки В. Богусевич датував нововиявлену споруду ХІІ ст. Розкопки об'єкту провів «Лаврський загін» експедиції «Великий Київ» Інституту археології, який очолив В. Богусевич (Асеев, Богусевич 1951). За результатами досліджень знайдену кладку пов'язали з оборонним муром, що огороджував Печерський монастир у ХІІ ст. В. Богусевич визначив основні архітектурні особливості споруди. На зовнішніх фасадах стіни було покладено по дві плінфи, внутрішній простір між якими забутовано фрагментами цегли, каміння та залито вапняним розчином. Мур був складений на двох паралельних фундаментних ровах, заповнених дрібним камінням. За розмірами вчений розділив плінфу на дві групи: 23 × 26 × 4 см та 20 × 28 × 4 см.

Для того, щоб з'ясувати напрямок стіни В. Богусевич додатково заклав декілька шурфів на північ і на південь від головної лаврської брами. Саме тоді вперше було досліджено

фундамент і описано систему кладки Троїцької надбрамної церкви. Плінфа цієї церкви переважно мала розміри $37 \times 27 \times 4$ і $(44-41) \times 28 \times 4$ см. Як написав у археологічному звіті Володимир Андрійович «...Такі розміри дуже характерні для Успенського собору...» (Богусевич 1951, с. 7). Цим він аргументував будівництво Троїцької надбрамної церкви кінцем XI — початком XII ст. Також В. Богусевич з'ясував характер примикання до неї муру XII ст. За його висновками, мур не пов'язаний з кладкою церкви, а був прибудований «встик» ближче до кінця XII ст. (рис. 4).

У той самий сезон у Митрополічному саду, після розширення площі розкопу до 120 м^2 , було виявлено залишки майстерні для виготовлення скла і смальти. Об'єкт представлений розвалами двох виробничих горнів «...із цегли XI ст. (половняку)...» (Богусевич 1954, с. 15). Також у статті зазначено: «...Бита цегла, яка використовувалася для кладки цих споруд, абсолютно однакова з цеглою Успенського собору...» (рис. 5; Богусевич 1954, с. 15). Через це, під час повторного дослідження об'єкту у 2021 р. (під керівництвом завідувача науково-дослідного сектору археології заповідника С. Тараненка) виникли труднощі в інтерпретації термінів, що позначають ступінь збереженості (фрагментованості) будівельних матеріалів. Словом «половняк» (або «половинна» цегла), у той час позначали плінфу розміром з половину звичайної. Цей термін використовували у своїх публікаціях архітектори М. Холостенко та Ю. Асеев, з якими активно співпрацював В. Богусевич.

Постає декілька запитань. Чи навмисно автор використав цей термін для позначення формату плінфи з горнів? А також, чому від слова «половняк» він перейшов до визначення «бита цегла». Може бути декілька ймовірних варіантів відповідей.

По-перше, можливо, у горні траплявся і цілий «половняк», і бита цегла. По-друге, для визначення формату «половняка» необхідно бачити два паралельні вертикальні торці, адже ширина між ними має бути у половину меншою за звичайну. Можливо, В. Богусевич під час опису не зафіксував ступінь фрагментарності зразків цього формату плінфи. Тоді вірніше було б написати «з обломків половняку» чи «битого половняка», а потім,

Рис. 2. Позначки на верхньому боці плінфи з Успенського собору Києво-Печерської лаври (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра, інв. № КПЛ-Ф-1299)

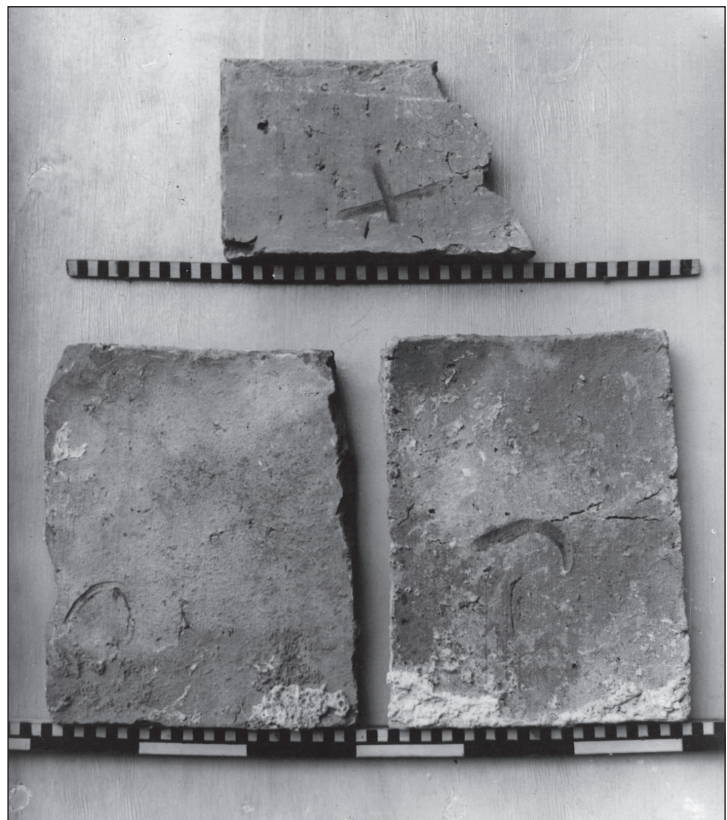

Рис. 3. Позначки на верхньому боці плінфи з Успенського собору Києво-Печерської лаври (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра, інв. № КПЛ-Ф-1302)

Рис. 4. Фрагмент оборонного муру XII ст. у місці примикання до Троїцької надбрамної церкви (за Богусевич 1951)

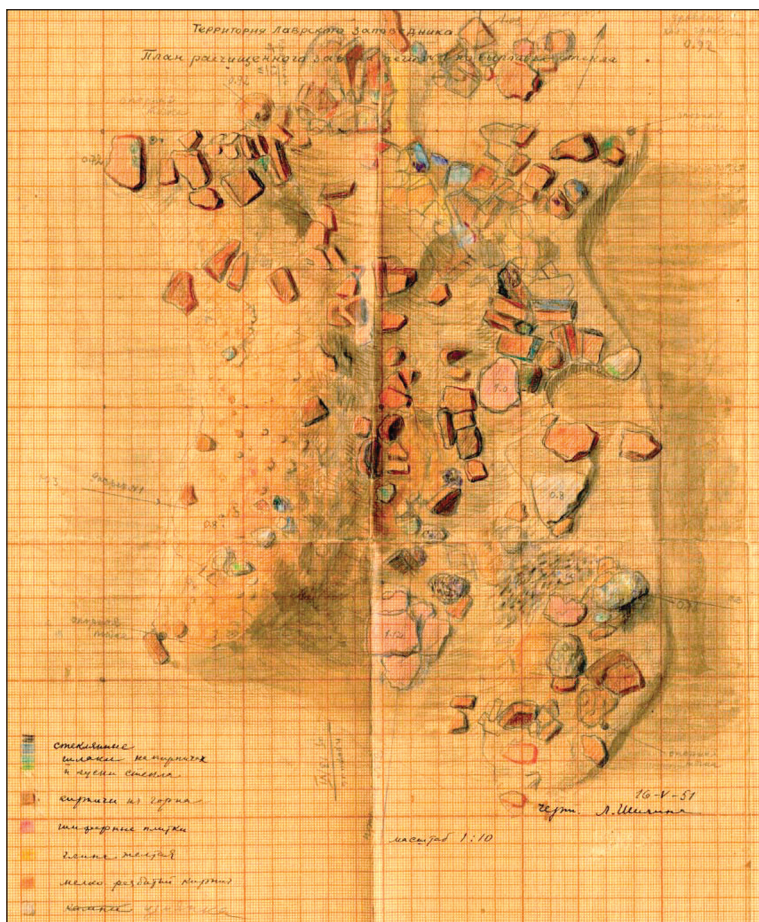

Рис. 5. Польове креслення В. Богусевича «Горн 1» (за Богусевич 1951)

далі по тексту, вже використовувати термін «бита цегла». Можливо також, що В. Богусевич називав «половняком» фрагменти плінфи, її половинки. Тобто горн був побудований з матеріалу вторинного використання або браку виробництва цегли.

Ці матеріали досить важливі для датування виробничого комплексу майстерні, адже за аналізом знайдених у 2021 р. зразків їх можна пов'язати з останнім етапом будівництва Успенського собору. Якщо підтвердиться інформація про «половняк» у конструкції горну, це звузить датування заснування майстерні. Зазвичай такий матеріал використовували у кладці арок, напівколонк чи фігурних карнизів. Текст статті «...сліді кладки, викладеної на глині з цегли половняку... З північного боку горна лежали частини арочної цегляної кладки, мабуть, від склепіння...» (Богусевич 1954, с. 18—19) може вказувати на те, що використовували цілу або відносно цілу плінфу такого розміру. Дуже важко технічно викласти склепіння з фрагментів цегли. Майбутні археологічні дослідження зможуть прояснити це термінологічне питання.

На короткий період до дослідження мурів XII ст. В. Богусевич повернувся у 1961 р. під час розкопок С. Кілієвич. У звіті зазначено, що він особисто вказав місце, де було зафіксовано мури XII ст.

У тому ж році, вийшла друком стаття В. Богусевича про споруду XI ст. у дворі київського митрополита (Богусевич 1961), досліджену М. Каргером у 1946 р. на території Софійського заповідника. У ній переглянуті висновки М. Каргера про відкриття печі для виготовлення плінфи неподалік від Софії Київської. Перерахувавши усі відомі на той час плінфоробні горни та визначивши їх основні конструктивні особливості, В. Богусевич спростовує визначення М. Каргера щодо типу споруди. За конструктивними аналогіями він пов'язав її з кам'яною лазнею і зазначив, що цегла, з якої складена споруда, належить до дуже поширеного типу в київській архітектурі кінця XI ст.

Чернігівський період (дослідження 1947—1953 рр.). У 1947 р. археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з В. Богусевичем було поставлено

завдання покласти початок розв'язанню низки історико-археологічних питань у Чернігові (Богусевич 1952). Вчений надавав велику увагу вивченню історичних подій та джерел, що передували розбудові міста. Саме такі деталі допомагали йому робити влучні припущення,

щодо майбутніх локацій для дослідження. Під час першого дослідження території т. зв. Третяка (малозабудована площа поблизу кремля, біля Катерининської церкви XVII ст.) у одному з розкопів було знайдено житлову споруду з піччю княжого періоду. Заповнення об'єкту складалось з великої кількості фрагментів цегли XII ст. (25 × 20 × 4,5 см) зі «знаками зробленими пальцями на ширшій поверхні плінфи» (Богусевич 1952, с. 117). Тоді ж археолог зробив декілька припущень стосовно можливого значення цих відміток. Він виокремив позначки чотирьох типів:

- 1) дугоподібна лінія, перекреслена пальцем, яка нагадувала йому знак Рюриковичів (рис. 6: а);
- 2) сплющена дугоподібна лінія, проведена одним пальцем (рис. 6: б);
- 3) дві паралельні лінії зроблені одночасно двома пальцями (рис. 6: с);
- 4) один штрих проведений пальцем.

На думку В. Богусевича, ця цегла могла бути виготовлена у різних майстернях, про що і повідомляють клейма майстрів-гончарів (Богусевич 1952, с. 120). Археолог також зауважив, що вся територія пагорбу навколо Катерининської церкви устелена княжою цеглою XII ст. Це свідчить про те, що церква XVII ст. стояла на місці давнішої церкви.

Дослідження Чернігова були продовжені у 1949 та 1951 рр. Під час експедиції 1949 р. відкрито залишки двох напівземлянкових споруд IX—X та XII—XIII ст. Розкопки 1951 р. принесли цінні архітектурно-археологічні відкриття. Вперше знайдено залишки давнього рову Чернігівського дитинця. У ньому на глибині 1—2,5 м знайдено декілька цегляних вимосток XII ст. Також на захід від Спаського собору були розкопані залишки двох цегляних споруд — терема XI ст. та будівлі палацового комплексу XII ст.

У співавторстві з М. Холостенком, у Володимира Андрійовича вийшла стаття присвячена цим спорудам, у якій визначені основні архітектурні характеристики монументальних пам'яток та проаналізовано розміри плінфи (Богусевич, Холостенко 1952). У теремі XI ст. цегла мала світло-жовті відтінки. Основні розміри: (35—39) × 27 × (2,3—2,8) см. Для перев'язки у невеликій кількості застосована плінфа розмірами (35—39) × (16—17) × (2,2—2,8) см. Частина цегли мала знаки вдавнені на постільному боці та рельєфні — на торцях. Торцеві знаки мали вигляд дужок, прямих ліній, їх сполучення та букв. Зафіксовано зразки, де у рядку було до шести знаків. Знайдений набір різних зразків фігурних (лекальних) плінф вказують на існування у будівлі, окрім пілястр, ще й напівколонок та арочних карнизів. Саме завдяки аналізу плінфи вдалося отримати дату будівництва цієї споруди. Застосування лише жовтої цегли у той час, як для Спаської хрещальні використовували й товстішу цег-

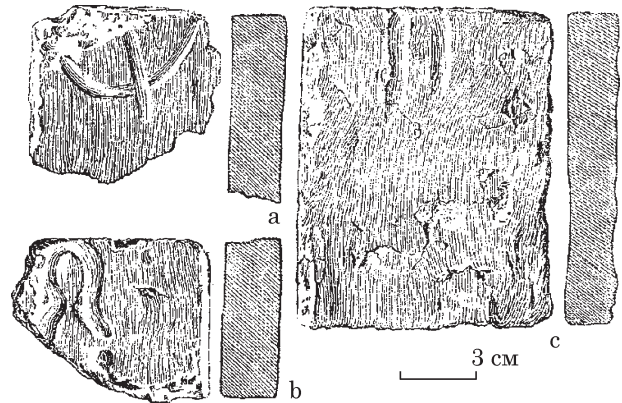

Рис. 6. Знаки на плінфі XII ст. із заповнення житлової споруди княжої доби в Чернігові: а — дуговидна лінія перекреслена пальцем, б — сплющена дуговидна лінія, с — дві паралельні лінії (за Богусевич 1952)

лу, свідчить що ця будівля зведена не пізніше другої половини XI ст. (Богусевич, Холостенко 1952, с. 37).

У 4 м на південь від терема XI ст. було виявлено цегляну споруду палацового комплексу, яку за характером кладки та особливостями плінфи дослідники датували другою половиною XII ст. Характерною ознакою споруд того часу було існування прошарку «щєбінки» між кладкою фундаменту і наземною частиною стіни. На думку дослідників, це підтверджують і розміри плінфи: 19 × 26,5 × 4,5 см. Продовження архітектурно-археологічного дослідження споруди було заплановане на наступний сезон.

Разом з тим у 1951 р. продовжились дослідження Третяка. Там було виявлено цілий комплекс господарських споруд X—XIII ст. У заповненні однієї з них було знайдено плінфу XII ст. зі знаками. Також В. Богусевич звернув увагу на знайдену у одному з розкопів (IV) цеглу XII ст. зі знаками аналогічними цеглі Борисоглібського собору (початку XII ст.). Це дозволило йому зробити припущення, що десь неподалік є залишки ще однієї кам'яної княжої споруди.

Перша у Чернігові велика піч для випалу плінфи була виявлена у розкопі, закладеному у південній частині Південної вулиці. Округла у плані споруда була складена з цегли розмірами 35 × 27 × 2,8 см, аналогічній до плінфи терема XI ст. Конструкція місцями збереглась до шести рядів кладки, а товщина її стін дорівнювала одній цеглині. Навколо та усередині печі знайдено багато жовтої цегли XI ст.

Лише у 1953 р. продовжились дослідження споруди палацового комплексу XII ст., розташованого західніше Спаського собору, що підтвердило висновки архітектурно-археологічних досліджень 1951 р. В. Богусевич визначив два основних розміри плінфи: 25 × 20 × 4 і 25 × 17 × 4 см. На 82 цеглинах було зафіксовано 27 різновидів позначок. Дослідник розділив їх

цегли: $28 \times 20 \times 5$ і 22×16 см. Складні пілястри споруди викладені з лекальної плінфи «з напів- і четвертиною круга» (Богусевич 1963, с. 168). Дослідник зазначив, що використання такого виду цегли характерне для пам'яток Смоленська, Чернігова і Новгород-Сіверського кінця XII ст., а також пам'яток Києва, Новгорода і Володимира на Клязьмі.

У статті, присвяченій результатам розкопок у Путивлі, В. Богусевич значну увагу приділив знакам на цеглі. Під час досліджень було виявлено 140 цеглин зі знаками і клеймами. Вчений розділив їх на дві групи, які включали 17 різновидів (рис. 8):

- 1) князівські знаки;
- 2) букви і знаки майстрів.

Було знайдено чотири унікальні екземпляри першої групи плінфи, де у центрі розмішувались два простих двозубця, а по боках над ними у два ряди — набір кирилических букв (рис. 9: а). На жаль, з тексту статті не зрозуміло, де саме розміщувався знак — на торці чи на постіль-

ному боці, та яким способом він виготовлений. Автор подає своє прочитання букв: «У верхньому рядку зліва направо лівіше двозубців находяться дві букви — А Т, а справа — Н І С. В нижньому рядку стоять зліва від двозубців —

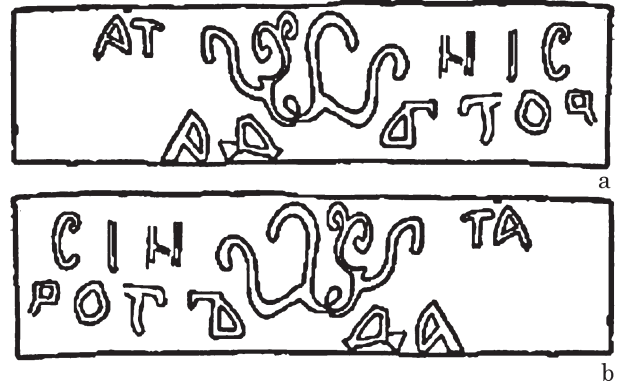

Рис. 9. Унікальне клеймо на плінфі з Путивля XII ст.: а — промальовка В. Богусевича (за Богусевич 1963), б — дзеркальне відображення

Рис. 10. Торцевий знак «ЄКОТЪ» з розкопок мурованої трапезниці XII ст. (за Івакін, Балакін, Сиром'ятников 2001)

Рис. 11. Плінфа з Путивля (сайт Сумського обласного краєзнавчого музею)

А Д, справа — А Г і далі Т (?) ОЧ (?)» (Богусевич 1963, с. 168, 172, рис. 8).

Якщо подивитись на промальовку знака, стає зрозуміло, що автор пропустив важливу деталь — більшість букв були відтиснуті дзеркально. Лише перші три букви «С І N» вирізані у правильному напрямку, але мають йти у іншому порядку. Тому послідовність букв має виглядати наступним чином (рис. 9: b):

«С І N >>>Т А»
«Р О Т Ъ >>>Д А»

Кожна буква у кириличній абетці має звучання:

С > слово	Т > тврьдо	Р > рьци	Д > добро
І > и	А > азъ	О > он	А > азъ
Н > нашъ		Т > тврьдо	
		Ъ > Юрь	

Розшифрувати цей напис у майбутньому допоможуть спеціалісти зі старослов'янської мови.

Слід зауважити, що на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» під час дослідження залишків мурованої трапезниці XII ст. на ділянці, що підлягала ремонту, було знайдено плінфу з подібним торцевим знаком. Він також виконаний у дзеркальному відображенні та має в одному ряді 5 букв «ІСКОТЪ» (рис. 10). За візуальним аналізом плінфи (співставлення розмірів, глини, кольору, торцевих знаків) з фотографії на сайті Сумського обласного краєзнавчого музею, можна припустити, що виробництво цих будівельних матеріалів здійснено однією будівельною артіллю (рис. 11; Іванова б. д.).

В. Богусевич належить до плеяди вчених, котрі заклали необхідні вектори для вивчення закономірностей розвитку архітектури князівської доби. Розроблені ним методи архітектурно-археологічних досліджень і до сьогодні допомагають вченим під час вивчення пам'яток кам'яного зодчества.

В. Богусевич зробив значний вклад у дослідження одного з основних конструктивних матеріалів палацової і храмової архітектури — плінфи. Розпочавши свій науковий шлях у цьому напрямку поруч з найвідомішими сьогодні спеціалістами-плінфознавцями (М. Каргер, П. Раппопорт та М. Холостенко), він випрацював власну методику датування цегли княжої доби. Але на жаль, В. Богусевич не приділяв належної уваги висвітленню ознак, за якими він датував плінфу. Виходячи з праць В. Богусевича, найімовірніше, це були її розміри. Також у його роботах простежується тенденція датувати цеглу за наявністю позначок та торцевих знаків. Він зібрав значну колекцію таврованої плінфи з Києва, Чернігова, Остра і Путівля та неодноразово брав участь у дискусіях щодо ймовірного призначення знаків.

Проаналізувавши праці В. Богусевича, можна дійти висновку, що він розвивав свій термінологічний та понятійний апарат щодо вивчення плінфи поступово. Лише починаючи з 1950-х рр. у його статтях поруч зі словом «цегла» з'являється слово «плінфа» для позначення цього виду будівельного матеріалу. Вочевидь, на це вплинула спільна робота з професійними архітекторами Ю. Асеевим та М. Холостенком. Адже саме у спільних працях з ними простежується використання цих термінів.

Звісно вивчення плінфи, як і інших будівельних матеріалів княжої доби, значно просунулося завдяки сучасним методам дослідження та подекуди спростовують висновки В. Богусевича. Але створена ним джерельна база розмірів цегли та знаків на ній, значно вплинула на розвиток сучасної методики атрибуції плінфи і є надзвичайно цінним джерелом для майбутніх поколінь дослідників цегли княжої доби.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2018. В. А. Богусевич — дослідник Києво-Печерської лаври. *Могиланські читання 2018: Дослідження сакральних пам'яток України*, с. 216-220.

Асеев, Ю. С., Богусевич, В. А. 1951. Военно-оборонні стіни XII ст. Києво-Печерської лаври. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 4, с. 39-45.

б. а. 1947—1972. *Стара інвентарна книга групи зберігання «Будівельні матеріали» № 1—79*. Архів сектору обліку відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», арк. 62.

Богусевич, В. А. 1948. Роботи по розборці руїн Великої лаврської церкви. *Археологія*, 2, с. 205.

Богусевич, В. А. 1951. *Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры в 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/8а.

Богусевич, В. А. 1952. Роботи Чернігівської експедиції. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 109-122.

Богусевич, В. А. 1954. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. По материалам раскопок 1951 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 14-20.

Богусевич, В. А. 1955. Раскопки в Чернигове. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 9-11.

Богусевич, В. А. 1961. Споруда XI ст. у дворі кипського митрополита. *Археологія*, 13, с. 105-113.

Богусевич, В. А. 1962. Остерский городок. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 37-42.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путівльському кремлі. *Археологія*, 15, с. 165-174.

Богусевич, В. А., Холостенко, Н. В. 1952. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 32-42.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., Сиром'ятников, О. К. 2001. Дослідження давньоруської трапезної Печерського монастиря. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 122-123.

Іванова, В. б. д. *З історії археологічних досліджень В. А. Богусевича на Сумщині* (online). Режим доступу: <http://museum.sumy.ua/z-istori%d1%97-archeologichnix-doslidzhen-v-a-bogusevicha-nasumshhini/>.

REFERENCES

- Abashyna, N. S. 2018. V. A. Bohusevych — doslidnyk Kyievo-Pecherskoi lavry. *Mohylianski chytannia 2018: Doslidzhennia sakralnykh pam'iatok Ukrainy*, s. 216-220.
- Asieiev, Yu. S., Bohusevych, V. A. 1951. Voinno-oboronni stiny XII st. Kyievo-Pecherskoi lavry. *Visnyk Akademii arkhitektury URSS*, 4, s. 39-45.
- b. a. 1947—1972. *Stara inventarna knyha hrupy zberihannia «Budivelni materialy» N 1—79*. Arkhiv sektoru obliku viddilu naukovo-fondovoi roboty Natsionalnoho zapovidnyka «Kyievo-Pecherska lavra», ark. 62.
- Bohusevych, V. A. 1948. Roboty po rozbortsi ruin Velykoi lavrskoi tserkvy. *Arkheolohiia*, 2, s. 205.
- Bogusevich, V. A. 1951. *Arkheologicheskie raskopki v zapovednike Kievo-Pecherskoi lavry v 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/8a.
- Bohusevych, V. A. 1952. Roboty Chernihivskoi ekspeditsii. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, III, s. 109-122.
- Bogusevich, V. A. 1954. Masterskie po izgotovleniiu stekla i smalty v Kieve. Po materialam raskopok 1951 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, s. 14-20.
- Bogusevich, V. A. 1955. Raskopki v Chernigove. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 9-11.
- Bohusevych, V. A. 1961. Sporuda XI st. u dvori kyivskoho mytropolyta. *Arkheolohiia*, 13, s. 105-113.
- Bogusevich, V. A. 1962. Osterskii gorodok. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 12, s. 37-42.
- Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvl'skomu kremli. *Arkheolohiia*, 15, s. 165-174.
- Bogusevich, V. A., Kholostenko, N. V. 1952. Chernigovskie kamennye dvortsy XI—XII vv. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 32-42.
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., Syrom'iatsnykov, O. K. 2001. Doslidzhennia davnoruskoi trapeznoi Pecherskoho monastyria. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 122-123.
- Ivanova, V. b. d. *Z istorii arkhelohichnykh doslidzhen V. A. Bohusevycha na Sumshchyni* (online). Rezhym dostupu: <http://museum.sumy.ua/z-istori%d1%97-arxeologichnix-doslidzhen-v-a-bogusevicha-na-sumshhini/>.

O. O. Makhota

CHARACTERISTICS OF THE BRICK OF THE PRINCELY AGE IN THE PAPERS OF V. A. BOGUSEVYCH

Volodymyr Bogusevych researched various monuments of archeology, art and architecture of the IX—XVII centuries. He can be attributed to the constellation of scholars who laid the necessary vectors for studying the laws of architecture of the Princely Age.

The methods of architectural and archeological research developed by V. Bogusevych still helps scholars to study the monuments of stone architecture.

V. Bogusevych made a significant contribution to the study of one of the main structural material of the palace and temple architecture — the plinth. Having started his academic path in this direction along with the most famous experts in plinth (M. Karger, P. Rappaport and M. Kholostenko), he developed his own method of dating bricks of the Princely Age. However, V. Bogusevych did not pay proper attention to the coverage of the signs by which he dated the plinth. Judging by the works of V. Bogusevych, most likely it was its size. Also there is a tendency in his works to date the bricks by presence of marks and end marks. He collected a large collection of branded plinths from Kyiv, Chernihiv, Ostra and Putivl and has repeatedly participated in discussions about the possible purpose of the signs.

Analyzing the works of V. Bogusevych, we can conclude that he developed his terminological and conceptual apparatus in the study of plinth gradually. It was not until the 1950s that in his papers the word «plinth» appeared next to the word «brick» to denote this type of building material. This was influenced by joint work with professional architects Yu. Aseev and M. Kholostenko. After all, it is in joint work with them that the use of these terms can be traced.

Of course, modern research methods have advanced significantly in the study of plinths and sometimes refute the conclusions of the scholar. But the source base of brick sizes and signs on it significantly influenced the development of modern methods of attribution of plinths and is an extremely valuable source for future generations of researchers of bricks of the Princely Age.

Keywords: V. Bogusevych, brick of the Princely Age, plinth, monuments of the XI—XIII centuries.

Одержано 31.05.2022

МАХОТА Олена Олегівна, наукова співробітниця, науково-дослідний сектор археології, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Київ, Україна.

МАKHOTA Olena O., Research Fellow, the Archeology Research Sector, National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2742-4255, e-mail:

makhota-olena@ukr.net.